

STARE CRKVE U ZALEĐU SPLITA I U IMOTSKOJ KRAJINI

Uvod

Već je u prošlom napisu najavljeno kako će ubuduće ovi prikazi biti usmjereni prema ranokršćanskim, predromaničkim i ranoromaničkim crkvama na širokom području Dalmatinske zagore koje je bilo pomalo zanemareno tijekom opisa starih crkava ili njihovih ostataka uz obalu i na otocima od Dubrovnika do Splita i Trogira. Bilo je to dijelom i zbog želje da se cjelovito prikaže taj neobičan i donedavno slabo poznat prostor u zaleđu Biokova, Mosora i Kozjaka, posebno i stoga što su tu sačuvani neki najvrjedniji primjerci našega sakralnoga graditeljstva, osobito iz razdoblja najstarije hrvatske kneževine odnosno kraljevstva.

Ipak prije prikaza ranokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava na prostoru koji obuhvaća tri dalmatinske županije (Splitsko-dalmatinsku, Šibensko-kninsku i Zadarsku) potrebno je predstaviti dvije crkve (jedne s neznatnim ostatcima, a druge u uporabi) koje se nalaze nadomak Splita – blizu Klisa i na području Poljica. One nisu svrstane u prijašnje prikaze zbog određenih dvojbi vezanih uz pripadnost Dalmatinskoj zagori, ali ponajprije stoga što su tek nedavno temeljito istražene ili vrednovane pa ih nije bilo moguće uključiti u prijašnje napise.

Dvije crkve nadomak Splita

Crkvina u Klapavicama pokraj Klisa

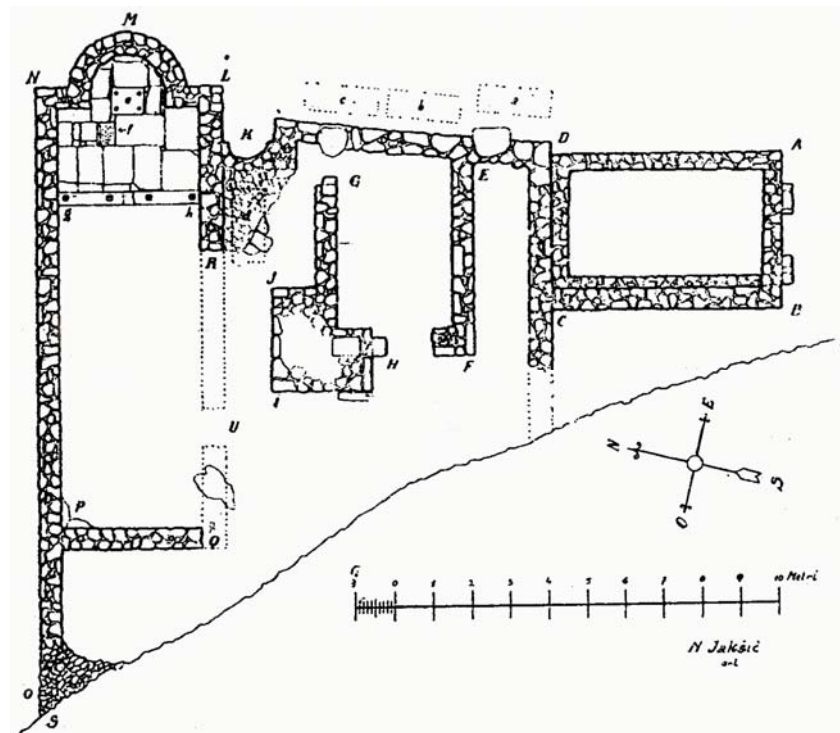
Arheološko nalazište Crkvina (ili Crkvine koji se ne smije zamjenjivati s nedalekim lokalitetom u predjelu Rupertine) nalazi se dva kilometra sjeveroistočno od Klisa u predjelu

OLD CHURCHES IN HINTERLAND AREAS OF SPLIT AND IMOTSKI

Some old churches, situated near Split, close to Klis and in Poljice, are presented. These churches have not been described in previous articles as latest reports on their study have become available only recently. This presentation is followed by description of remains of some churches situated in Imotski region (Imotska krajina), mostly along the old Roman road that used to link ancient towns of Salona and Narona. The examples depicted are the remains of a big three-nave basilica with two baptismal fonts in Zmijavci, the remains of an early-Christian and pre-Romanesque church discovered beneath the present-day cemetery in Proložac Donji, and the remains of many old churches built in the same area on the Crkvina locality in Cista Velika. In this area, churches were built and destroyed from the 5th to the 10th century when the local population moved closer to the road and to the present-day parish church. The notable feature of the old church architecture in Imotska krajina lies in its similarity with sacred buildings built at that time in the neighbouring areas of Bosnia and Herzegovina, which also formed part of the Roman province of Dalmatia.

Klapavice s južne (desne) strane brze ceste Klis – Dugopolje. O Crkvini u Klapavici trebalo je možda pisati kada su obrađene crkve na istočnom i sjeveroistočnom rubu Salone (*Gra-*

đevinar br.1./2008.), kao uostalom i o Klisu koji je kao utvrđeni prapovijesni prijevoj između Kozjaka i Mosora svoju stratešku i trgovačku ulogu snažno razvio u kasnoj antici i u

Stari tlocrt Crkvina u Klapavicama (prema Buriću)

ranom srednjem vijeku, posebno za bizantske vladavine. Pouzdano se zna da su sve te utvrde uvijek imale i sakralna zdanja, pa je vrlo vjerojatno da ih je bilo i u kliškoj tvrđavi iako su neprekidne gradnje tijekom srednjeg vijeka u cijeloj utvrdi poništile sve ranokršćanske tragove.

Podnožje je tvrđave s okolicom kao dio salonitanskog agera bilo gusto naseljeno i o tome svjedoče brojni arheološki ostaci. Tako je svojedobno za radova na župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije pronađeno više antičkih i jedan ranokršćanski natpis, a u zidovima crkve i župne kuće uočeni su i antički ulomci. U podu je grobljanske crkve Sv. Katarine bio uzidan ulomak sarkofaga, a škropionica je preklesana iz baze antičkog stupa. Nešto južnije od Klisa pronađeni su tragovi terma i jedna starokršćanska svjetiljka, a položaj bi mogao odgovarati mjestu na kojemu je Ejnar Dyggve utvrdio tragove ranokršćanske crkve. Tada je otkrio dio zida i ulomak nadvratnika s natpisom i urezanim križem, no natpis je toliko oštećen da ga se ne može pročitati, ali je zbog nepreciznih naznaka i crkvi teško ući u trag [1].

Međutim obližnju je Crkvinu u Klapavicama još 1906. istraživao don Frane Bulić koji je utvrdio da je riječ o složenom arheološkom lokalitetu s nalazima iz antičkoga, ranokršćanskoga i srednjovjekovnog razdoblja. Otkrivena je jedna izrazito longitudinalna crkva s polukružnom apsidom i svetištem popločanim kamenim pločama iz prijašnje antičke građevine. Bilo je sačuvano postolje oltarne pregrade i podnožje oltara u apsidi, a pronađeno je i mnogo dekorativnih kamenih ulomaka. Uz južni se zid neposredno nadovezivao kompleks s više prostorija različite namjene. Na temelju brojnih vojničkih natpisa Bulić je pretpostavio da se radi o ranokršćanskoj crkvi nastaloj preuređivanjem ili dogradnjom prijašnje vojne zgrade. Za pri-

gradnje s južne strane pretpostavio je da se radilo o stambeno-gospodarskom sklopu, mogućem boravku neke redovničke zajednice. Prema kamenoj je dekoraciji zaključio da je crkva izgrađena u 6. st.

Crkvina u Klapavicama tijekom suvremenih istraživanja

Tijekom tih prvih istraživanja istraženo je 6 srednjovjekovnih grobova, a pronađena je i zanimljiva brončana ranokršćanska kadionica. U to su vrijeme zidovi djelomično bili sačuvani i do pola metra, a potom su bili teško uočljivi. Valja još reći da je tlocrt te izrazito produljene crkve poslužio Dyggveu za njegovu usporednu analizu ranokršćanskih i predromaničkih crkava, pa je crkva iz Klapavice izgledom usporedio s crkvom na Lopuškoj glavici u Biskupiji pokraj Knina.

U sedamdesetim su godinama prošlog stoljeća arheolozi Mate Zekan i

Vladimir Sokol samoinicijativno odnijeli manji broj pokretnih spomenika s ovog nalazišta u Arheološki muzej u Splitu. Od 2000. na ovom je mjestu odlagan otpad iz kamensklesarskih radionica, pa je cijeli lo-

kalitet zatrpan s nekoliko stotina prostornih metara kamenog materijala. Iza crkvene apside bila je veća gomila nastala čišćenjem terena za obližnji vinograd. Poslije je dio te gomile uništen, a pritom je vjerojatno stradala i apside koja je dodatno oštećena velikim brijestom što je rastao u njezinu prostoru.

Krajem 2005. cijeli je prostor, osim jedva vidljive cisterne za vodu na južnome dijelu, bio potpuno zatrpan otpadom. Ipak početkom 2006. pod nadzorom stručnjaka i uz pomoć mehanizacije raščišćeno je nalazište i potom su obavljena revizijska istra-

Pronađeni krsni zdenac u Klapavicama

živanja koja su temeljito promijenila sve dosadašnje spoznaje. Radove su obavljali djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom Hrvoja Gjurašina i tada je ustanovljeno da je zid apside potpuno uništen, da je sjeverni zid u jadnome stanju, a da je zapadni zid, uz koji se kako se pretpostavljalo nalazio narteks ili atrij, potpuno uništen. Nestali su i neki zidovi između crkve i cisterne za vodu.

Don Frane Bulić istražio je približno 300 m² nalazišta, a to je prema sadašnjim spoznajama bio tek sjeveroistočni dio kompleksa. Naime na jugozapadnom je dijelu, odijeljenom velikom kamenom ogradom jer se radilo o granici posjeda, pronađena još jedna crkva s narteksom i upisanom apsidom. Do nje je otkrivena cisterna s krstionicom i dvije pravokutne prostorije na jugozapadnoj strani, a sve su bile međusobno povezane. Zidovi cijeloga kompleksa bili su temeljeni na litici i građeni od poluobrađenog i nepravilno klesanog kamena. Unutrašnjost je cijeloga sklopa bila ožbukana, a južna je crkva bila i oslikana. Ostaci su ožbukanih podova uočeni i u jugozapadnim prostorijama. Nađeni su i dijelovi oltarne pregrade (vjerojatno iz najmanje dviju faza), stotinjak kamenih ulomaka liturgijskog pokućstva kao i propovjedaonica s dosta novca (15 zlatnika, 3 srebrnjaka i više od 300 rimskih novčića), ulomci stakla, tegula, staklenih uljanica te manji dijelovi skulptura. Sve je to potvrdilo pretpostavku da je cijeli sklop građen tijekom 5. ili 6. st. i da je potom nasilno srušen.

Istraženo je tridesetak grobova koji su uglavnom bili smješteni unutar crkvenog kompleksa. Grob između sjevernog luka apside južne crkve i južnog zida sjeverne crkve, koji je bio pokriven podnicom južne crkve, vjerojatno se može povezati s nastankom cijelog kompleksa. Istom vremenu pripada i presvođena grobnica i dječji grob u amfori koji su

otkriveni ispred pročelja južne crkve. Ostali su grobovi nastali nakon rušenja crkve i pripadaju srednjem vijeku, a preostali koji su bili iznad grobnih raka vjerojatno povezani s dolaskom stanovništva u bijegu pred Turcima u 16. st.

Iako istraživanja još nisu potpuno završena, može se pretpostaviti da na lokalitetu nije bilo kontinuiranog ukapanja te da su se njime koristile manje kršćanske zajednice u 5. i 6. st., potom krajem 9. i početkom 10. st. i na kraju u 16. st. No čini se da se crkva nepoznatih titulara u Crkvi u Klapavici priključila brojnim našim dvojnim bazilikama kojih u blizini ima dosta, poput oslikanih bazilika (*Ad basilicas pictas*) u Splitu te gradskih bazilika u Saloni, bazilika na Marusincu ili crkava Sv. Marije i Sv. Stjepana na Otoku [1], [2].

Crkva Sv. Klementa u Sitnom Gornjem i Sv. Luke u Dubravi

Crkve u sastavu Poljičke Republike bile su obrađene u jednom nastavku (*Građevinar* 1./2007.) kao posebna

čak 16 crkava, istaknuti ili barem spomenuti ranokršćanske ili predromaničke korijene neke od njih. Posebno se to odnosi na dvostruku crkvicu Sv. Stjepana i Sv. Antuna Opata na groblju Sustjepan u Jesenicama, gdje su još 1949. pronađeni predromanički i ranoromanički tragovi i gdje su bili otkopani tragovi polukružne apside i jedne pomoćne prostorije. No ti su radovi bili izvedeni nestručno pa je teško iz nejasna crteža bilo što razabrati. Sličan je slučaj i s navodnom crkvom Muto-gras (Sv. Mojsije), također iz Jesenica, gdje na starost upućuje i titular.

No na pretpostavljenoj dionici puta između Salone i Narone u Srednjim Poljicima, osim Žrnovnice i Gata, računalo se da bi predromaničkih tragova moglo biti i u Tugarima i u Srinjinama, a posebno u tri crkve smještene i skrivene na visokim obroncima između Mosora i Makirine: Sv. Luka i Sv. Klement u Sitnom Gornjem i Sv. Luka u Dubravi. Te su živopisne crkve i danas u uporabi i u međuvremenu su u više navrata

Crkva Sv. Klementa u Sitnom Gornjem

cjelina. Doduše i tada je bilo dvojbi treba li iz toga malog ali zaokruženog prostora, u kojemu ima ukupno

obnavljane i dograđivane, ali se pretpostavljalo da su u početku bile jednobrodne predromaničke crkve iz

11. st., što međutim nije nikada dokazano. Dvije su od tih crkava, od ukupno u 6 Poljicima, posvećene Sv. Luki Evanđelisti (oko 10. – oko 90.), podrijetlom Grku i liječniku koji se obratio na kršćanstvo. Osim jednog Evanđelja po Luki napisao je

Crkva Sv. Luke u Dubravi

i Djela apostolska, a bio je i pratilac Sv. Pavla. Prema predaji propovijedao je u Dalmaciji, Italiji i Galiji te podnio mučeničku smrt. Mnogo crkava posvećenih tom svecu na ovom području vezuje se uz legendu da se njegovo tijelo na putu za Rim neko vrijeme čuvalo upravo u Poljicima.

Sv. Klement u Sitnome, posvećen četvrtom papi Klementu I. ili Klementu Rimskom (90./92. – oko 101.) i mučeniku za rimskoga cara Domicianu, jedna je od zanimljivijih poljičkih crkava jer je bila općepoljička i zavjetno svetište, na čiji su blagdan (23. studenoga) i u nedjelju nakon njega osim Poljičana dolazili i mnogi drugi vjernici, čak i iz Bosne, i molili za svoje zdravlje i za zdravlje svoje stoke. Prije osnivanja sjemeništa u Prikom, ova je crkva bila kulturno žarište poljičke glagoljaške pismenosti, a u njoj se pisao i prepisivao slavni Poljički statut. Crkva je

na vjerojatnu romaničku osnovu najprije dobila otvoreni trijem na pročelju (kakav imaju mnoge crkve u Poljicima), a potom u 15. st. osmerostrano svetište s kupolom. Nešto je poslije i nadograđena jednom nadlađom (galerijom), u koju se ulazi posebnim

dio povećan produljenjem svetišta i bočnih kapela, što se vjerojatno dogodilo u 18. st. i nakon odlaska Turaka kada je u Poljicima došlo do velike građevinske aktivnosti. Posljednja se preinaka zbila u 19. st. kada je obnovljena sjeveroistočna kapela te prošireni svi prozori i sjeverozapadna ulazna vrata.

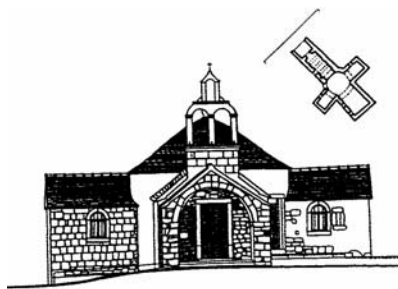
Nataša Jakšić [4], čiji rad nismo imali u rukama kada smo pisali o starim poljičkim crkvama, tvrdi da je prvi i osnovni dio crkve izgrađen još u 11. stoljeću u vrijeme rane romanike, a to potkrepljuje činjenicom da se nekako u to vrijeme Dubrava (u obliku Debrić) prvi put spominje u povijesnim izvorima. Riječ je o povelji iz 1078. kojom kralj Zvonimir daje pravo ispaše Splitsanima na svojim kraljevskim dobrima: Gate, Tugare, Debrić, Dalmoce, Volari i Kremene. No to je zaista vrlo slab dokaz jer tu ispravu mnogi drže krivotvorinom [5]. Inače se crkva Sv. Luke u župi Dubrava prvi put spominje tek u 17. st.

Ipak autorica za svoju tezu ističe i neke druge dokaze, ponajprije analizom građevinskih elemenata i stila građenja, iako ističe da se radi o rustikalnoj sredini gdje je nemoguće isključivo proučavanjem građevine precizno utvrditi vrijeme izgradnje. Vjeruje da je današnji brod crkve najprije bila iznutra raščlanjena jednobrodna crkva s apsidalnim završetkom na istoku. Uzdužni su nosivi zidovi raščlanjeni sa po dvije niše, od kojih je svaka svođena sa dva polukružna luka. Bačvasti je svod svođen s tri pojasnice, kao što je to primjerice slučaj u crkvi Sv. Petra na Lopudu, a tako su s nišama i pojasnicama svođene i obližnje crkve Sv. Mihovila u Žrnovnici i Sv. Jurja na Vršini, od kojih je ova posljednja sasvim sigurno građena u predromaničkom razdoblju. Bačvasto je svođena i obližnja crkva Sv. Klementa, ali ona za razliku od Sv. Luke u Dubravi nema pojasnica.

Stoga bi bilo nužno obaviti odgovarajuća arheološka istraživanja koja

stubama, vjerojatno da bi više vjernika moglo pratiti obred [3].

Obližnja crkva Sv. Luke u Dubravi pomalo slična Sv. Klementa, a ima zaista neobičan floct latinskog križa.

Glavno (zapadno) pročelje crkve Sv. Luke

Vjerojatno je najprije izgrađena jednobrodna bačvasto presvođena crkva s apsidom, potom je na pročelju dodan bačvasto svođen trijem koji je uži i niži od broda, a najznačajnija se promjena zbila kada je, vjerojatno tijekom 15. i 16. st., izgrađen središnji dio s tri kapele. Taj je

bi raspršila sve sumnje, posebno činjenicu što je pod crkve znatno podignut u odnosu na okolni teren i što postoji mogućnost da je crkva izgrađena na mogućim supstrukcijama (podgradama), kao što je to bio slučaj u crkvi Sv. Ciprijana u Gatima koja je izgrađena na ostacima rano-kršćanske bazilike. O mogućem sakralnom kontinuitetu ovog prostora svjedoče i okolne obredne gomile. No kako je riječ o crkvi u kojoj se redovito obavlja liturgija, vrlo je teško izboriti se za bilo kakve istražne radove [4] koji bi razriješili sve dvojbe.

Neovisno o tome kako će završiti ovaj zanimljiv pokušaj utvrđivanja najstarijih dijelova jedne neobične crkve, valja svakako pohvaliti nastojanje autorice da u javnosti prikaže jednu zaista neobičnu crkvu, potpuno izdvojenu od svih prometnih tokova. Sv. Luka, baš kao i susjedni Sv. Klement osupnu posjetitelja svojom neobičnom i rustičnom ljepotom, osobito svojim središnjim okruglim ili oktogonálnim središnjim prostorom, za koji se vjeruje da je uzor imao u katedrali Sv. Duje u Splitu. Te bi crkve, bez obzira na svoje početke, bile zaista pravi i nesvakidašnji doživljaj za mnogobrojne turiste na nedalekoj obali, posebno kada bi bile uklopljene u bogatu i nesvakidašnju poljičku tradiciju.

Crkve u Imotskoj krajini

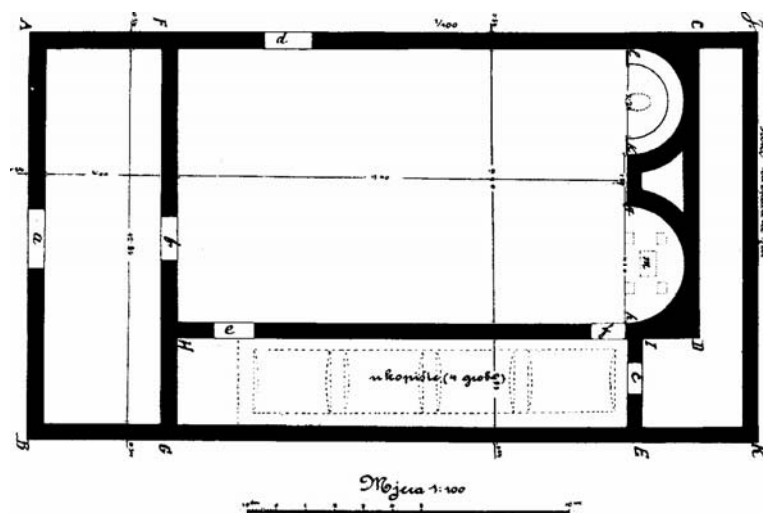
Crkvina na Bublínu u Zmijavcima

Imotska krajina dio je Dalmatinske zagore između Biokova i Bosne i Hercegovine, a omeđena je bosanskohercegovačkom granicom na sjeveroistoku, na jugu makarskim primorjem, a sa sjevera i zapada sinjskim i omiškim područjem. Zauzima prostor od približno 600 km² i može se podijeliti na tri prirodne cjeline: prostor Biokova, kraško područje i Imotsko polje. Imotsko polje (koje se naziva i Imotsko-bekijsko) leži na nadmorskoj visini 248-268 m i pruža se u smjeru sjeverozapad-ju-

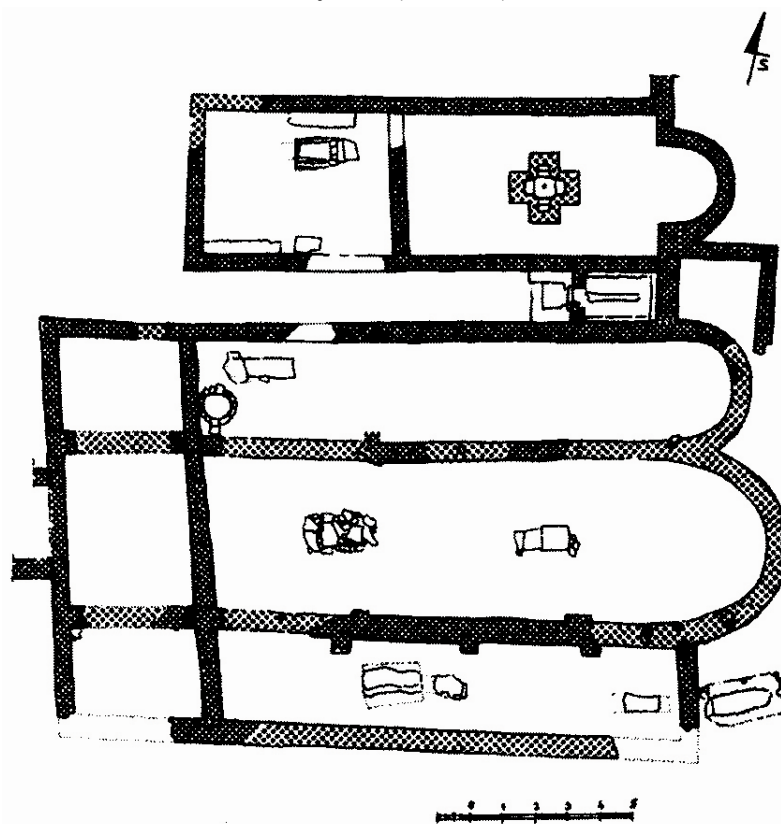
goistok, dugo je 33 km i široko 5 km, a obuhvaća 95 km², od čega je nešto manje od polovice u Hrvatskoj. Značajka su ovoga područja brojna kraška jezera te rijeka Vrljika koja često plavi niža područja polja.

Ovo je područje bilo naseljeno u neolitiku, a iz ilirskog su doba sačuva-

ne brojne gradine. Potom su Rimljani gradili nove ceste i putove od kojih je većina i danas u uporabi, a najveći je i najpoznatiji rimski grad bio municipij Novae na mjestu današnjih Runovića koji se navodno u obliku Rus-Novae (osnove današnjeg imena) prvi put spominje godine 184. za vladavine rimskoga cara Komoda

Stari tlocrt Crkvine u Bublínu u Zmijavcima (J. Mihulka)

Novi tlocrt Crkvine u Zmijavcima

(180.-192.). U 9. st. cijelo je područje bilo u sastavu Imotske županije, dijelu hrvatske kneževine, koja se prvi put pod imenom Emota spominje u djelu Konstantina VII: Porfirogeneta.

Ostatci Crkvine u Zmijavcima (pogled s jugozapada)

Kršćanstvo se u ovom prostoru vrlo rano proširilo i ima nekoliko arheoloških nalazišta s ostacima ranokršćanskih crkava. Najznačajniji su nalazi u naselju Zmijavci, na trokutastom zemljištu nazvanom Bublin koje se nalazi između rijeke Vrljike, ceste što spaja Zmijavce i Runoviće i glavice Dikovače. Po toj se ilirskoj gradini, na kojoj je bilo i još ima mnogo stećaka, dugo vremena pogrešno nazivala i Crkvina na kojoj se nalazi ranokršćanska crkva.

Zmijavci su inače i najmlađa župa (od 1982.) i najmlađa općina (od 1997.) nastala odvojanjem od općine Runovići. Površina je općine 14 km², a prema popisu iz 2001. ima 2130 stanovnika. Jedino se općinsko naselje Zmijavci nalazi u Imotskom polju, 8 km južno od Imotskoga.

O važnosti su Bublina i Dikovače u prošlosti govorili brojni slučajni na-

lazi. Stoga nije čudno da je fra Ivan Tonković (1851.-1911.), ondašnji župnik u Podbablju (kojem su tada pripadali i Zmijavci), na lokalitetu Crkvina u Bublina, na posjedu svoje obitelji i na vlastiti trošak 1897. zapo-

dvije apside i mnogo kamenih ulomaka koji su pripadali oltarnoj pregradi. Sve je nalaze pohranio u Franjevačkom samostanu u Imotskom gdje se i danas nalaze. Za pronađene je graditeljske ostatke na terenu stručni tlocrt izradio "gosp. J. Mikulka, občinski tehnik u Imotskom", a fra Tonković je istraživanje opisao u radu: *Starokršćanska crkva pod gomilom "Dikovača" u Zmijavcima župe Podbablja Imotskoga*, u br. 22. iz 1899. zadarskoga *Bulletina di archeologia e storia dalmata* [6].

Na tragu ondašnjih nacionalnih znanosa u pronalazanju brojnih starohrvatskih sakralnih spomenika i Tonković je zaključio da njima pripada i imotsko nalazište i da je bazilika s dvije upisane apside izgrađena u 9. ili 10. st., ali na ostacima mnogo

Ostaci apside starokršćanske crkve u Zmijavcima

čeo arheološka istraživanja. U tome je imao određena iskustva kao kustos arheološke zbirke Franjevačke klasične gimnazije u Sinju pri istraživanju antičkog Aequuma (Čitluk kod Sinja). Nakon dvije godine upornoga, temeljitoga i savjesnog posla (za što ga je za posjeta 1898. pohvalio i don Frane Bulić), a uglavnom je radio sam, otkrio je baziliku s

starije crkve iz, kako je pretpostavio, 6. st.

Iskapanja fra Ivana Tonkovića otkrila su iznimno zanimljivu građevinu neuobičajena tlocrta s bogatom i važnom, ali pomalo rustičnom kameonom dekoracijom. Unatoč neuobičajenom izgledu bazilika je izgledom i skulpturom podsjećala na dvojnu baziliku koju je 1891. u Bilimišići-

ma pokraj Zenice pronašao arheolog i povjesničar Ćiro Truhelka (1865.-1942.), a takvih je nalaza u vremenu što je uslijedilo bilo mnogo u susjednoj Bosni i Hercegovini s kojom je, kako se čini, unutrašnjost Dalmacije tvorila zajednički kulturni prostor. Tu se pojavio i problem datacije nalaza, i u Imotskom i u Bosni i Hercegovini, a prevladalo je stajalište da se radi o ranokršćanskim arheološkim nalazima. No bilo je i pokušaja, posebno nakon što je Dyggve usporedio tlocrt iz crkve u Bublinu s tlocrtom crkve Sv. Petra Starog u Zadru te uspio djelomično rekonstruirati jednu oltarnu pregradu s motivima starozavjetnog proroka Danijela s lavovima, da se i crkva i njezina skulptura smjeste u kasni srednji vijek (12. do 14. st.) [7]. Na temelju toga nisu izostali ni pokušaji da se skulptura i crkvena zdanja u kopnenoj Dalmaciji i Bosni i Hercegovini (ali i Dubrovniku i Makedoniji) pripišu srpskoj srednjovjekovnoj umjetnosti, u čemu je osobito prednjačila Jovanka Maksimović [6].

Tako su nalazi iz Crkvine u Zmijavcima, osim već spomenutih problema s nazivom, nehotice potaknuli i mnoge nedoumice. Posebno i stoga što je 1917. na arheološkom nalazištu posađen vinograd (koji je dubokim iskopima znatno oštetio nalazište) te što su se stalno pronalazili i drugi arheološki ostatci koji su srećom ipak uglavnom završili u Franjevačkom samostanu u Imotskom. No činjenica je bila da je Tonkovićeve dokumentacija bila nedostatna i da je više pozornosti obraćao opisu kamenih ostataka negoli graditeljskih tragovima za koje je izrađen samo tlocrt, bez presjeka, kota i detalja, što u doba istraživanja nije bilo ni uobičajeno. I sam je tlocrt izazivao određene dvojbe jer je rađen zacrnjenim ravnim i punim linijama, a svi koji poznaju ranokršćansko crkveno graditeljstvo znaju da ni u centrima, poput Salone, ne postoje tako ravni i pravilni zidovi. A bilo je i sumnji, i javnih i privatnih, u kvalitetu istražnih radova i je li uopće otkopana cijela građevina.

Stoga su 1981. počela revizijska istraživanja, a iskapanja su zbog nedostatka novca i imovinskog-pravih problema trajala do 1992. Istražne je radove vodio akademik Nenad Cambi, a sretna je okolnost bila u tome što se u radove uključila i arheologinja Snježana Tonković iz Narodnog sveučilišta u Imotskom. Njezin je doprinos bio značajan i u stručnom pogledu, a posebno u brizi o svim problemima vezanim uz terenska istraživanja, kao što su osiguravanje radnika, omogućavanje radova na privatnim terenima (među ostalima i na vlastitom) i briga o praćenju istraživanja.

Glavna je orijentacija za iskapanja u prostoru bila velika kamena gomila od 3 m nabačenoga kamenog materijala antičkoga podrijetla uz koju je s južne strane bio stari vinograd, a uz gomilu se nešto istočnije nalazila vidljiva zidana apsida. Nakon uklanjanja kamene gomile pronađena je krstionica s krsnim zdencem u obliku križa koju Tonković nije iskapao, a to je ujedno pružilo mogućnost da se razriješe svi problemi vezani uz namjenu i izgled građevine.

Nakon istraživanja i kabinetskih proučavanja zaključeno je da se radi o trobrodnoj bazilici s dvije apside različite veličine i trodijelnim narteksom (predvorjem), pa treba potpuno odbaciti pretpostavku o neobičnom dvobrodnom planu, a sve su zabune bile uzrokovane nedovoljno dubokim otkapanjem iz 1897. Sjeverno od crkve otkriven je baptisterij s dvije prostorije i križnim zdencem, a u sjevernom je brodu crkve, uz zapadni zid, otkriven i manji okrugli plitki zdenac. Između bazilike i krstionice bila je manja prostorija iz koje se ulazilo u baptisterij, a bazilika i krstionica nisu izravno spojeni već je između njih bio uski hodnik. Na istočnoj je strani bio zid koji je crkvu štitio od erozije zemlje s padine, a ujedno je potaknuo prijašnje pretpostavke o upisanim apsidama. Zaključeno je da je crkva u cijelosti izgra-

Glavni krsni zdenac u Zmijavcima

đena u 5. st. i da je, kako se čini, potpuno i nasilno srušena u 7. st. te da potom više nikada nije obnovljena.

Istraživanja su dokazala da je sva pronađena skulptura vrlo slična crkvenoj ranokršćanskoj plastici na području Bosne i Hercegovine. U njezinoj su izradi uočena dva stila, jedan školovani, a drugi rustični. Moguće je da su bila čak četiri pluteja u oltarnoj pregradi, a neobično je da su dva rustična bila s biblijskim temama, a školovana s vegetabilnom dekoracijom.

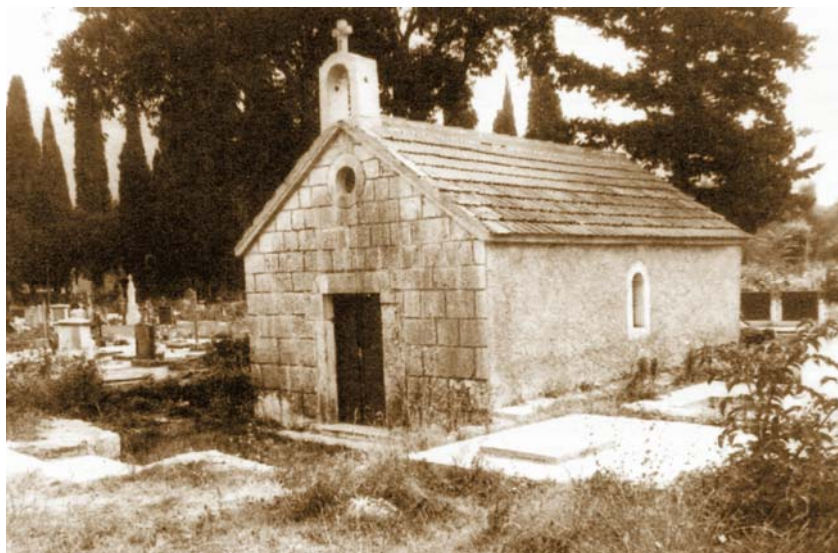
U Bublinoj je na Dikovači izvorno bilo ilirsko naselje koje se poslije, nakon što je izgrađena rimska cesta, spustilo do nje. Novo je rimsko naselje vjerojatno bilo u sastavu obližnjega rimskog naselja Novae (o tome svjedoči i množina u nazivu). Vjerojatno se radilo o isključivo vojničkom naselju jer nije utvrđena nikakva civilna urbana organizacija, iako bi istraživanja valjalo proširiti i na susjedne čestice, što je tijekom istraživanja bilo nemoguće zbog vlasničkih odnosa. Ostatci su bazilike konzervirani na temelju analiza i revizijskih istraživanja, a takav je prikaz pouzdan na tlocrtnoj razini, dok je ostali dio građevine potpuno nepoznat [6]. Ipak valja dodati kako su nedavno djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških starina u Splitu, uoči izgradnje tvorničkog pogona *Did* d.o.o. (koji uglavnom proizvodi kade za kupaonice) u arheološkoj zoni Bublinoj-Dikovača temeljito istražili i geodetski snimili ranokršćanski kompleks te prapovijesnu gomilu, gdje su između ostalog nacrtali i uspravljani prije pomicanje stećci.

Arheološki ostatci u Postranju na groblju u Prološcu Donjem

Proložac se nalazi zapadno od Imotskoga na sjeverozapadnoj strani Imotsko-bekijskog polja, a nazvan je prema kanjonu potoka Suvaja koji ga je prolomio (proložio) uvirući u polje. Proložac Donji najveće je naselje općine Proložac (4510 stanovnika,

površina 85,6 km²) u kojoj su još: Gornji Proložac, Postranje, Ričice i Šumet. Zaseoci Donjeg Prološca (Postranja, Sridnje selo, Buljanije i Lug) nižu se od Prološkog blata do Opačca, jednog od izvorišta rijeke Vrljike, glavnog vodotoka čija je ukupna duljina 70 km, a na svom putu pet puta mijenja ime. Najprije je Vrljika, pa Matica i nakon što uvire

pitke vode i stoga je jedno od najpogodnijih obitavališta na području Imotske krajine, a Proložac Donji ističe se svojom napućenošću te gospodarskim i komunalnim sadržajima. Ujedno je bogat i brojnim materijalnim ostacima iz bogate prošlosti, što ga svrstava među najzanimljivija arheološka nalazišta u jadranskome zaleđu.

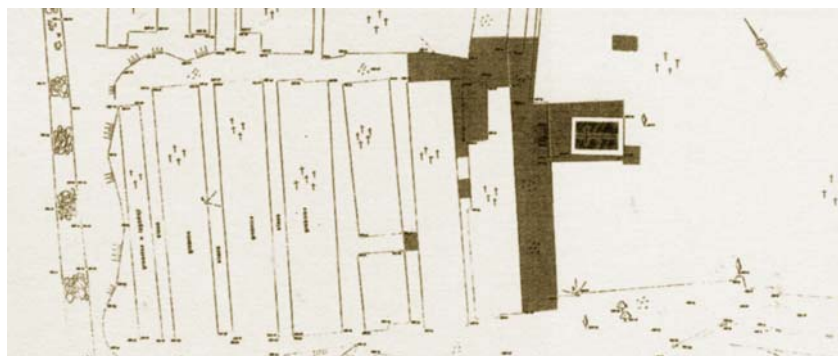

Kapelica na groblju Sv. Mihovila u Postranju u Prološcu Donjem prije početka istražnih radova

u ponor Šajnovac u hercegovačkom dijelu polja izvire u Peć Mlinima gdje postaje Tihaljina, Mlada i Trebižat, ovisno o teritoriju kroz koji protječe. Vrljika je u izvorišnom dijelu (do naselja Kamenmost) zaštićena od 1971. jer je stanište posebne endemske mekouste pastvrve.

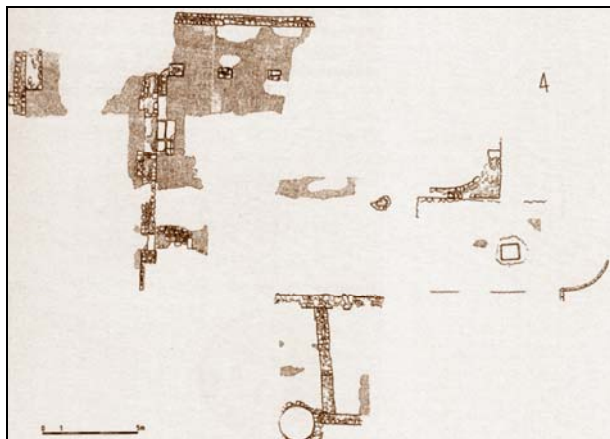
Područje Prološca je bogato poljoprivrednim površinama i zalihama

Mjesno groblje Sv. Mihovila smješteno je u području Postranja, južno od današnje župne crkve Sv. Mihovila, izgrađeno 1898. prema projektu znamenitog arhitekta i istraživača nacionalne graditeljske baštine Ćirila Ivekovića. Kako u gusto naseljenom području nema mogućnosti širenja groblja, umjesto pronalaznja nove lokacije za suvremeno groblje mješteni su raskopavali najstariji dio grob-

Tlocrt groblja Sv. Mihovila s naznakama istraženih dijelova (zacrtnjeno)

lja vrijednosti kojega nisu pravodobno uočili ni mještani ni stručnjaci, pa su stoga potpuno uništeni mnogi vrijedni spomenici na mjestu gdje se pokojnici, kako je utvrđeno, ukapaju već gotovo dva tisućljeća.

Tlocrt ranokršćanskih ostataka na groblju Sv. Mihovila

Početkom sedamdesetih godina 20. st., pri kopanju rake za jednu suvremenu grobnicu južno od grobljanske kapele, pronađeni su ulomci ukrašeni predromaničkim pletetom i palmetom (stiliziranim palminim lišćem).

To su uz dio pluteja uzidanog u apsidu crkve Sv. Stjepana u Gorici (u hercegovačkom dijelu Imotskoga polja) i pilastra s urezanim trostrukim pletetom iz imotske tvrđave Topane bili prvi

takvi nalazi na području srednjovjekovne županije Imote. Nekoliko godina poslije, također pri kopanju nove grobnice, otkriven je sarkofag od muljike (mekanoga žućkastog lapora), a 1983. pronađen je ukrašeni sljemenjak stećka u temeljima stare crkve Sv. Mihovila, što je potvrdilo svojedobno priopćenje župnika fra Mate Gnječa don Frani Buliću. No arheološka su istraživanja potaknuta tek kada su pronađeni ostatci apside i temelja građevine na kojoj je početkom 20. st. podignuta grobljanska kapelica.

Između 1986. i 1992. obavljena su istraživanja kojima su rukovodile Magdalena Dragičević iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita i Snježana Tonković iz Narodnog sveučilišta u Imotskom. Istražen je prostor oko kapelice i ispred njezina pročelja popunjen gusto raspoređenim srednjovjekovnim i suvremenim grobovima u više razina i tada su otkriveni mnogi arheološki ostatci, a potvrđena je i pretpostavka o postojanju predromaničke crkve. Istraživanja su pod vodstvom Ljubomira Gudelja nastavljena 1986. i dovršena u proljeće 1998. godine, ali i objelodanjena otkrića nisu, nažalost, zaustavila daljnje uništavanje starina.

Ukupno je istraženo 500 m², u što su uključeni unutrašnjost kapelice i staze između suvremenih grobnica, ali granice arheološkog nalazišta nisu do kraja utvrđene, a pretpostavlja se da bi istraživanja trebalo nastaviti i izvan grobljanske ograde. Pronađeni su ostatci antičke građevine, ranokršćanske i predromaničke crkve, čak 158 grobova, te više pokretnih nalaza iz raznoraznih razdoblja. Kao jedino mjesto za trajno memoriranje izabrana je unutrašnjost kapelice, a ostatak krsnog zdenca pokriven je drvenim vratima, dok je jedini pokretni nalaz rekonstruirana natpisna ploča sa stare crkve Sv. Mihovila. Nadgrobni kameni križevi i dva stećka

Župna crkva Sv. Mihovila građena 1898. prema projektu Ćirila Ivekovića

premješteni su na livadu južno od župne crkve, a svi su pokretni nalazi postali dijelom muzejskog inventara.

Graditeljska je aktivnost započela odmah nakon uspostave rimske vladavine u ovim krajevima, ali skromni sačuvani ostatci različitih rimskih građevina nisu dovoljni za rekonstrukciju njihova tlocrta i izgleda. Ipak geometrijski pravilan raster svjedoči da se radi o većem građevinskom kompleksu, vjerojatno naselju nepoznata naziva i veličine koje se vjerojatno prostiralo s obje strane potoka Suvaje. Ujedno otkriće brojnih rimskih grobova svjedoči o tome da je pronađeno kultno i grobljansko područje čija je namjena, usprkos brojnim razaranjima potaknutim religijskim i etničkim promjenama, ostala ista sve do danas.

Najvrjedniji pokretni spomenik iz rimskoga razdoblja, uz reljef božice Dijane (autora magistra Maksimina, najstarijega potpisanog skulptora na našim prostorima) svakako je dvostrano ukrašena kamena mitraistička ikona, vjerojatno iz 2. st., koja je služila za zatvaranje jedne kasnoantičke grobnice. Kao što je poznato, Mitra je bio indoiransko božanstvo koje je simboliziralo zadanu vjeru, ugovor (što ime i znači na sanskrtu) i svjetlost. Njegov se kult bio znatno proširio među rimskim vojnicima u Maloj Aziji, a poslije i u cijelom carstvu. Čak je bio proglašen i državnim bogom u liku Nepobjedivog Sunca. Središnji je mitraistički nauk učenje o žrtvi i otkupljenju, prikazan u žrtvi tauroktonije (Mitra obredno kolje svetog bika), a to je i sadržaj jedne strane prološke ikone. Vjeruje se da je i slavljenje Božića 25. prosinca uvjetovano upravo datumom kada se slavilo rođenje boga Sunca. Valja dodati da je dvostrana mitraistička ikona jedna od malobrojnih takvih spomenika pronađenih na europskom tlu.

U 5. st. na ostacima porušenih antičkih građevina podignuta je ranokršć-

anska sakralna građevina na površini većoj od 500 m². Na sjevernoj je strani bila crkva pravokutnog tlocrta podijeljena nizom zidanih pilona pravokutne osnove. Građevini smještenoj južnije mnogo je teže odrediti dimenzije i veze s ostalim dijelovima kompleksa. Ipak naziru se dijelovi upisane polukružne apside i zapadnog pročelja, pa se vjerojatno i tu radi o sklopu s dvije crkve. Još se južnije naziru ostatci više prostorija neodređene namjene i cisterna ili bunar za prikupljanje kišnice.

Mitraistička ikona iz Prološca Donjeg s prikazom tauroktonije

Zanimljivo jest da je cijeli kompleks bio jednom djelomično razoren i da su sve građevine ponovno obnovljene u istim gabaritima. To se zaključuje prema različito ožbukanim podovima postavljenima jedan iznad drugoga, s tim što su u mlađi sloj bili ugrađeni prepoznatljivi dijelovi razbijenoga ranokršćanskog namještaja.

Tijekom obnove uz južnu je crkvu dograđen baptisterij. To je bila jednobrodna prostorija s polukružnom apsidom i krsnim zdencem smještenim ispod poda. No na temelju skromnih ostataka nije moguće rekonstruirati njegov izgled, iako se zna da je bio obzidan tegulama i zaštićen vodonepropusnom žbukom.

Teško je odrediti kada je srušen i potom napušten starokršćanski kompleks u Prološcu Donjem, ali se prvo razaranje može povezati s gotskim, a drugo početkom 7. st. s avarskim i slavenskim prodorima. Ostaci zidova i podnica tada su zasuti urušenim materijalom što ih je i sačuvalo do nedavnoga otkrivanja. Uoči podizanja predromaničke starohrvatske crkve, a to je bilo krajem 9. ili početkom 10. st., razina je terena podignuta za približno metar u odnosu na okolno zemljište. Ta je

jednobrodna pravokutna crkva s polukružnom nišom na istoku izgrađena nad temeljima srušenoga ranokršćanskog baptisterija. Od pročelja do vanjskog tjemena apside bila je duga 9,5 m, a široka između 5,1 i 5,2 m, što znači da je uz debljinu zidova od 50 cm unutrašnjosti bila duga 8,5 m, a široka između 3,6 i 3,7 m. Dubina je polukružne apside iznosila 2,2 m, a širina 2,1 m. Vrijeme je gradnje određeno posredno na temelju mnogobrojnih grobova

koje se oko crkve formiralo nad porušenim ranokršćanskim građevinama, ali i ulomcima predromaničkoga crkvenog namještaja, koji međutim ne otkrivaju dimenzije oltarne pregrade. Oko crkve bilo je mnogo grobova i iz kasnoga srednjovjekovnog razdoblja. Nakon razaranja srednjovjekovne crkve, groblje se proširilo i unutar njezinih zidina.

Arheološka su istraživanja dopunila spoznaje i o staroj crkvi Sv. Mihovila koja se nalazila na pola puta između grobljanske bazilike i današnje župne crkve, a za koju su sasvim razumljivo bili uporabljeni kamen i spoljivo s ruševina ranokršćanskih i srednjovjekovnih građevina. Bila je podig-

nuta uoči oslobođenja Imotske krajine od Turaka, zbog dotrajalosti je napuštena krajem 19. st., a sasvim porušena, unatoč prosvjedu mještana, sredinom 20. st. Nova je crkva, uz novčanu potporu Carevinskog vijeća, izgrađena krajem 19. st., a grobljansku je kapelicu dao izgraditi fra Mate Gnječ 1912. godine [7], [8], [9]. Valja dodati da je nešto istočnije,

Na temelju već spominjanoga pilas-tra s urezanim trostrukim pleterom može se pretpostaviti da je jedna predromanička crkva postojala i u Imotskom, najvećem naselju Imotske krajine koje se oblikovalo podno kamene hridi iznad Modroga jezera, a kojega spominje i Konstantin Porfirogenet kao utvrđeno središte istoimene srednjovjekovne županije.

vijesnim tumultima formirana srednjovjekovna groblja obilježena skupinama stećaka.

Prometno je značenje ovoga područja osobito istaknuto sredinom 1. st. kada je iz Salone preko Trilja prema Naroni izgrađen kolnik Rimskog puta. Time je potaknuta gradnja stambenih, gospodarskih i drugih građevina. Od Trilja prema Imotskom polju rimski je put tekao prema današnjim Ugrinama, Budimirima i Biorinama, a na području Ciste Velike prekriven je asfaltnim kolnikom pa ga se ne može uočiti. Makadamska je cesta stoljećima jedna od najvažnijih prometnica u zaleđu dalmatinske obale i postala je nezaobilaznim dijelom krajolika. Uostalom ovjekovječena je i u nazivima naselja Cista Velika i Cista Provo kao ikavska inačica riječi cesta.

Crkvine se nalaze usred krške visoravni, dvjestotinjak metara južno od crkve Sv. Jakova i magistralne prometnice, a zapadno od ceste što vodi do zaselka Mandarića. Na kamenoj zaravni, blago povišenoj od okolnih oranica, nalaze se ostatci složenoga kompleksa profanih antičkih te ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih sakralnih građevina koje su okružene pripadajućim grobljima.

Crkvine je u ime društva *Bihać* prvi istraživao don Lovre Katić 1936. godine i otkrio ostatke temelja dviju

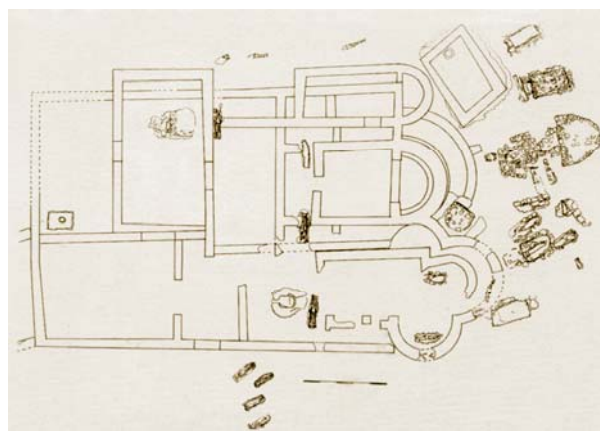
Dio iskopina na izvoru Opačac u Prološcu Donjem

pokraj izvorišta Opačac rijeke Vrljike, istraživan okoliš polusrušene zavjetne Gospine crkvice, izgrađene 1719., dvije godine nakon izгона Turaka, kojoj tradicionalno hodočasti okolno stanovništvo. Dosad je utvrđeno da je crkvice izgrađena na starijoj sakralnoj građevini iz 14. st. koja je vjerojatno bila u okviru franjevačkog samostana.

Sjevernije od crkve i pokraj riječnog korita pronađeni su masivni zidovi, najvjerojatnije stare fortifikacijske građevine zvjezdastog tlocrta, vjerojatno iz 4.-6. st. Nisu međutim pronađeni nikakvi ni materijalni ni drugi tragovi neke sakralne građevine iz ranokršćanskog ili predromaničkog razdoblja, ali istražni radovi nisu još u cijelosti završeni [7], [11].

Crkvine u Cisti Velikoj

Crkvine se nalaze u Cisti Velikoj, najvećem naselju općine Cista Provo koja se sa 107,5 km² prostire na sjeverozapadnom rubu Imotske krajine i ima 3542 stanovnika (ostala su naselja Aržano, Biorine, Dobranje i Svib). Taj je prostor bio vrlo dobro naseljen već u prapovijesti, a o tome svjedoče mnogobrojne gradine, posebno najveća koja se nalazi iznad župne crkve Sv. Jakova u Cisti Velikoj. Često su nad prapo-

Tlocrt Crkvinas u Cisti Velikoj

Pogled iz zraka na Crkvine u Cisti Velikoj

crkava, grobove i ulomke kamenog namještaja koje je nedugo potom zasuo zemljom i zatrpaio, a o tome izvijestio tek 1952. Revizijska istraživanja pod vodstvom akademika Cambija trajala su od 1992., a od 2000. brigu o nalazištu preuzima Muzej hrvatskih arheoloških starina iz Splita. Između 1992. i 2002. istraženo je približno 800 m² površine toga složenog kompleksa. Na temeljima profanih antičkih građevina u više su navrata podizane i rušene ranokršćanske i predromaničke crkve. U istom su sklopu otkrivene dvije antičke cisterne za prikupljanje kišnice i krsni zdenac ranokršćanskog baptisterija. Svi ti ostatci vrlo slikovito označavaju sve promjene u tim krajevima tijekom nemirnih stoljeća kasne antike i ranog srednjeg vijeka, a ujedno podupiru postojanje kasnoantičke putne postaje Trono u današnjoj Cisti Velikoj.

Nakon više radikalnih preinaka koje su bile obilježene postupnom degradacijom, život je na Crkvinama zamro u ranome srednjem vijeku, vjerojatno u 10 st. Vjerski se život preselio bliže prometnici i nadomak sadašnje župne crkve gdje su pokopanja zabilježena već tijekom kasnoga srednjeg vijeka.

Važan razlog za izbor položaja Crkvine kao mjesta za gradnju profanih

i sakralnih građevina bila je blizina lokve, prirodnog skupljališta kišnice u udolini na istočnoj strani nalazišta. Pokraj njih su tada načinjene dvije cisterne za kišnicu, a sve je zidano domaćim kamenom, mortom i rustičnom tehnikom kakva se generacijama i poslije primjenjivala na tom području. Ipak svojim se složenim tlocrtom, preciznijom obradom i

zadržati do konačnog napuštanja. Nakon djelomičnog i potpunog razaranja na istom su položaju podizane manje zgrade koje su dimenzijama i oblicima bile prilagođavane vremenu i mogućnostima njihovih graditelja. Sve su promjene uočljive na ostacima u Crkvini i stoga je ovo nalazište jedinstveno po prožimanju različitih kulturno-povijesnih slojeva, osobito izvan gradskih središta.

Najstarija i prva među sakralnim građevina bila je prostrana bazilika na sjevernoj strani kompleksa koja se pružala u smjeru sjeverozapad-jugoistok jer se prilagođavala temeljima građevine na kojoj je izgrađena. Njezini su skromno sačuvani temelji bili široki pedesetak centimetara, ali su o nekad potpuno izgrađenoj građevini svjedočili manji sačuvani dijelovi pločnika, ožbukane podnice i ostatci fresaka u apsidi. Građevina je od pročelja do tjemena apsida bila duga 27 m, a glavni je crkveni brod, širok 7,2 m, bio na jugoistoku produžen polukružnom nišom širokom 7,5 m, a dubokom

Crkvine u Cisti Velikoj (u pozadini crkva Sv. Jakova)

slaganjem kamenih blokova izdvaja troapsidalna (trikonhalna) crkva u južnom dijelu kompleksa.

Vjerojatno su najkasnije sredinom 5 st. Crkvine dobile sakralno-sepulkralnu (grobljansku) namjenu koju će

4,5 m Zbog tog je raspona zid apsida ojačan zrakasto postavljenim kontraforima. Južno od crkve bilo je prislonjeno više zatečenih i prilagođenih prostorija, između ostalih i ona s krsnim bazenom.

Nakon razaranja unutar nje je izgrađena manja bazilika (14,7 x 10 m) koja je bočnim zidovima bila oslonjena na temelje porušene. Istoj su cjelini pripadali sjeverna jednobrodna bazilika (dimenzija 6,7 x 2,6 m), pravokutno predvorje i više prostorija na južnoj strani.

Uz pročelje manje bazilike naknadno je pridodan narteks (dimenzija 9 x 5 m) izdužen u pravcu sjeverozapad-jugoistok.

Nakon razaranja mlađe bazilike, na južnoj je strani kompleksa podignuta trikonhalna crkva. Njezin je prezbiterij bio povišen i uglavnom je zauzimao unutrašnjost središnje apside. Bočni su zidovi i pročelje potpuno razoreni pa je teško odrediti dimenzije, ukupnu površinu i tlocrt ostalih prostorija. Nedvojbeno se radi o građevini iz 6. st., građenoj prema istočnjačkim uzorima.

Dvije kapelice, poznate još iz izvješća L. Katića, najmlađe su građevine podignute na Crkvini. One su skromnih dimenzija i jednostavnog tlocrta. Sjeverna jednobrodna pravokutnog tlocrta (8 x 5,2) podignuta je unutar razorenih bazilika, a njezina je apsida prezidana uz unutrašnju apsidu porušene bazilike. Unutar trikonhalne crkve zatečeni su ostatci crkvice pravokutnog tlocrta (9,2 x 3,4 m), njezina je potkovasta apsida sužena u odnosu na unutrašnjost, a rustični su zidovi oslonjeni na ožbukanu podnicu troapsidalne crkve.

Istraženi su i brojni ranokršćanski i srednjovjekovni grobovi, a pokapanje je prestalo najvjerojatnije krajem 9. st. nakon što je razorena sjeverna ranosrednjovjekovna crkva.

Većina je kamenih ulomaka različitih dijelova ranokršćanskog namještaja bila izrađena od muljike, a tek rijetko od domaćeg vapnenca. Iako iz različitih građevina, povezuje ih priprost način izrade koji je blizak kasnoantičkim klesarima koji su djelovali na srednjobosanskom i zapadnohercegovačkom te okolnom imot-

Crkvine u Cisti Velikoj (pogled sa zapada)

skom i sinjskom području. Materijalom i kvalitetom izrade izdvajaju se dva mramorna kapitela postolja i fragmenti oltarne menze.

U završnim su istraživanjima južno, istočno i sjeverno od građevnog kompleksa istraženi svi okolni prostori te time utvrđene granice arheološkog nalazišta. Izvan sakralnih građevina otkriveno je još mnogo ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih grobova, čiji se broj tako popeo na 57.

Istraživanja na Crkvini započela su uz suglasnost vlasnika više parcela, a zbog svoje je važnosti lokalitet na kraju svrstan među kulturna dobra. Od početka se istraživanja nastojalo urediti arheološki park na otvorenom pa su svi radovi prema tome usmjeravani. Prikupljena su zemlja i kamen uredno odlagani i potom upotrijebljeni za zatrpavanje istraženih sonda, konzervaciju graditeljskih ostataka i uređenje gotovo 200 m ogradnih suhozida. Uklonjeno je i divlje odlagalište s istočne strane i izgrađen novi pristupni put. Zatečeni su zidovi privremeno sanirani kao i podovi u nekim prostorijama, a osjetljive zidne i ožbukane površine zaštićene nasipom šljunka. Preostale su istražene površine zatrpane, a u udubini na istočnom dijelu načinjena je kosturnica za pohranu ostataka pokojnika iz istraženih grobova, a

svi su pokretni nalazi preneseni u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu [12], [13].

Tako je dostojno uređeno i predstavljeno jedno izuzetno i slojevito arheološko nalazište. Šteta je ipak što prilazi novom arheološkom parku nadomak vrlo prometne ceste nisu odgovarajuće označeni pa su tako ne neki način uskraćeni mogućim posjetiteljima. Također je šteta što taj arheološki park nije obilježen nikakvim prikladnim napisom.

Zaključak

U ovom su napisu prikazani naizgled međusobno nepovezani sadržaji jer su uz neke lokalitete nadomak Splita cjelovito prikazani svi pronađeni ranokršćanski i predromanički sadržaji u udaljenoj Imotskoj krajini. To je učinjeno stoga što su nadomak Splita obavljena neka nova istraživanja koja nisu bila dostupna kada su se pisali prijašnji prikazi, a ujedno se htjelo na jednom mjestu objediniti sve predromaničke i starokršćanske sadržaje jedne cjelovite regije kao što je to Imotska krajina.

I njihovi su sadržaji međusobno vrlo različiti. I dok Crkvina u Klapavica- ma gotovo u cijelosti pripada ranokršćanskom salonitanskom krugu, crkva Sv. Luke u Dubravi pripada ranoromaničkom razdoblju i jedina

je dandanas u funkciji, iako je temeljito preuređena. Crkve su u Imotskoj krajini sačuvane samo u ostatcima, a rustičnim su stilom vrlo slične crkvama kakve su se gradile u susjednoj Bosni i Hercegovini te ostalim kopnenim dijelovima Dalmacije. Zanimljivo jest da među crkvama u Imotskoj krajini ima razmjerno mnogo ranokršćanskih crkava, ali vrlo malo predromaničkih, čak i romaničkih, što nije slučaj u drugim dijelovima kontinentalne Dalmacije. Koji su tome razlozi vjerojatno bi trebalo posebno istražiti.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Migoti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- [2] Gjurašin, G.: *Klis - Klapavice - Crkvina: istraživanja tijekom godine 2006.*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, 38. (2006.), br. 3., str. 99-103
- [3] Jakšić, N.: *Crkva sv. Klementa, sv. Luke u Sitnom Gornjem i sv. Luke u Dubravi – arhitektonsko-povijesna analiza*, Prostor, 12. (2003.), 2. (28.), str. 262
- [4] Jakšić, N.: *Crkva sv. Luke u Dubravi pokraj Splita*, Prostor, 14. (2006.), br. 1 (31.), str. 20-33
- [5] Katić, L.: *Reambulacija dobara splitskog nadbiskupa 1397. godine*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1956.), 5., str. 135-177
- [6] Cambi, N.; Gamulin, A.; Tonković, S.: *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Zbornik Kačić, Poglavarstvo Općine, Župski ured Svih svetih, Split – Zmijavci, 1999.
- [7] Nikolajević, I.: *Figurativni reljefi iz Dikovače i Zenice – pokušaj jedne komparacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (1961./1962.), 43.-44., str. 181-190
- [8] Grabovac, V.: *Proložac kroz prostor i vrijeme*, ogranak Matice hrvatska u Imotskom, Proložac, 1995.
- [9] Gudelj, Lj.: *Od svetišta Mitre do crkve Sv. Mihovila: rezultati istraživanja u Prološcu Donjem-Postranju (1986.-1987. godine)*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2006.
- [10] Gudelj, Lj.: *Proložac Donji – izvješće o istraživanjima lokaliteta kod crkve Sv. Mihovila u Postranju*, Starohrvatska prosvjeta, III. (2000.), 27., str. 129-145
- [11] Tonković, S.: *Sustavno iskopavanje na lokalitetu Opačac u Prološcu*, Hrvatski arheološki godišnjak, (2004.), 1., str. 232-234
- [12] Maršić, D.; Gudelj, Lj.; Lozo, M.: *Crkvine, Cista Velika – izvješće o arheološkim istraživanjima 1992.-1999. godine*, Starohrvatska prosvjeta, III. (2000.), 27., str. 115-128
- [13] Gudelj, Lj.: *Revizijsko iskopavanje na lokalitetu Crkvine u Cisti Velikoj*, Hrvatski arheološki godišnjak, (2004.), 1., str. 216-218